

Država, trg in kritična teorija

Abstract

State, Market, and Critical Theory

In *Imperialism in the Twenty-First Century*, John Smith concludes that "There are two possible outcomes: either humanity resumes the transition to socialism inaugurated by the Russian revolution one century ago, or it will descend into barbarism." Smith, like many others, assumes that the October revolution is part of an ongoing socialist project. Such assumptions often evoke two types of responses in critical theory. The first is that the revolution was a necessary event that was overrun by the bureaucratic reaction. The second claims that Lenin's project was flawed from the very beginning. A Leninist fixation on the state is commonly invoked and is in theory often expanded into Horkheimer's 'primacy of politics'. I will follow the second path and attempt to avoid the common leftist critique of the state by replacing the state through critique. I will thus attempt to read the 1917 event through a double criticism. The first will focus on Lenin's text *State and Revolution* and will try to show that we should focus on markets and revolution. The second will approach a text that has seemingly nothing to do with the Russian revolution, Horkheimer's *Traditional and Critical Theory*. I will show that critical theory failed to meet its own condition, and that a radical new approach to a knowing subject as such is necessary. In my analysis, the market will take the place of this subject. I will be exploring the implications of this thesis for critical theory and emancipatory movements. If the 20th century belonged to the state, the 21st will, even if through the state, belong to the market.

Keywords: state, markets, subjectivity, Lenin, Horkheimer, imperialism

Anže Dolinar is a PhD student of philosophy at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. (dolinaranze@gmail.com)

Povzetek

John Smith v svoji knjigi *Imperializem v 21. stoletju* povzema: »Obstajata dva izida: ali človeštvo nadaljuje tranzicijo v socializem, ki se je začela z rusko revolucijo pred enim stoletjem, ali pa bo zdrsnilo v barbarstvo.« Smith, tako kot mnogi meni, da je oktobrska revolucija sestavni del socialističnega projekta. Tovrstna mnenja v kritični misli pogosto porajajo dva odziva. Prvi pravi, da je bila revolucija sicer na mestu, a jo je povzila birokratska reakcija. Druga smer pravi, da je bilo nekaj v osnovi narobe že s samim Leninovim projektom. Tu se pogosto omenjena leninistična fiksacija na državo, ki se v teoriji razširja v Horkheimerjevo »primarnost politike«. Sam bom sledil tej smeri in se hkrati skušal izogniti običajni levičarski kritiki države tako, da bom pojem države skozi kritiko nadomestil. V besedilu bom tako skušal dogodek 1917 brati skozi dvojno kritiko. Prva se bo nanašala na Leninovo besedilo *Država in revolucija* in bo skušala pokazati, zakaj je treba govoriti predvsem o trgu in revoluciji. Pokazal bom, zakaj se je odnos med državo in trgom nujno podcenjeval. Druga kritika se bo nanašala na besedilo, ki z rusko revolucijo na prvi pogled ni povezano. Gre za Horkheimerjevo *Tradicionalno in kritično teorijo*. Pokazal bom, da kritična teorija ni zadostila lastnemu pogoju, da je potreben radikalen, ponovni premislek o spoznavnem subjektu kot takem. Na mesto tega subjekta bom, sledeč Mirowskemu, postavil sam trg. Zanimale me bodo implikacije vpeljave te teze za kritično teorijo in za emancipatorna gibanja. Medtem ko je 20. stoletje pripadlo državi, bo 21., četudi skozi državo, pripadlo trgu.

Gljučne besede: država, trgi, subjektivnost, Lenin, Horkheimer, imperializem

Anže Dolinar je doktorski študent filozofije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. (dolinaranze@gmail.com)

Uvod

Razmerje med državo in kapitalom v kapitalizmu je zapleteno. Splošni zakoni gibanja kapitala omogočajo, da se politična država s težavami akumulacije kapitala sooča na različne načine. Država in trg sta v kapitalizmu neločljivo povezana, zato bo država vedno intervencionistična, četudi se bodo oblike intervencije razlikovale (Hirsch, 2014: 15–16).¹ Moč države je moč sil, ki delujejo v državi in skozi državo (Bonefeld, 2014: 148). Kapitalistična država torej obstaja v stanju relativne avtonomije, kar pomeni, da je nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za akumulacijo kapitala.² Relativno avtonomen položaj države se je v teoretski praksi pogosto izkazal za absolutno zmedo. Tako je na eni strani absolutni ekonomski redukcionizem državo eliminiral kot realnega zgodovinskega akterja,³ na drugi pa so teorije, ki so državo favorizirale kot zgodovinskega akterja, šle predaleč in prestopile mejo »relativne avtonomije«. Ta druga skrajnost je vzpostavila logiko primata političnega v družbi.

Namen članka je na primeru V. I. Lenina in Maxa Horkheimerja eksplicirati določeno teoretsko in praktično zagato, ki prežema kritično misel 21. stoletja. Pokazati bom skušal, da iz Leninove teorije države in imperializma izhaja specifična logika primata političnega. Logika je pri Leninu prisotna tako v teoretskem kot v praktičnem pogledu, kar pomeni, da je bil socialistični projekt, ki je skušal izhajati iz Marxa, zgrajen na napačnih predpostavkah. Podobno kritiko bom usmeril proti frankfurtski šoli kritične teorije, ki ji sicer ne bom očital temeljnega nerazumevanja Marxa, temveč bom kritiziral premajhen poudarek in ignoriranje ekonomske logike, kar je rezultiralo v fokusu na politiko in kulturo. Skozi to dvojno kritiko bom skušal razumeti neuspeh levih, naprednih projektov v 20. stoletju, tako v teoretskem kot v praktičnem pogledu. Vse to ima posledice pri emancipacijskih projektih 21. stoletja, ki se trenutno, tako v teoriji kot praksi, nahajajo v slepi ulici. Vrnitev primata kritiki politične ekonomije bom vzpostavil kot nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za izhod iz omenjene slepe ulice. To pomeni prepoznanje tako razlogov za neuspeh kritike v 20. stoletju kot tudi omejitev, ki jih marksistična različica te kritike vsebuje. Tako bom zavoljo jasnosti in poskusa preloma čisto na koncu kot relevanten politični subjekt postavil trg. Tu se bom skliceval na nekatere teoretske

¹ Ernest Mandel prepoznava tri temeljne funkcije kapitalistične države: 1. zagotavljanje splošnih pogojev proizvodnje, ki jih zasebniki ne morejo zagotoviti; 2. zatreti vsakršno grožnjo prevladujočemu proizvodnemu modelu (vojska, policija, sodstvo); 3. integracija vladajočega razreda, s čimer se ohranja ideologija (Mandel, 1981: 381–405).

² Na tem mestu velja dodati, da je treba kapitalistično državo razumeti kot posebno obliko družbenih odnosov (Hirsch, 2014: 8) in ne preprosto kot nacionalno državo. To, da gre za nacionalno državo, ni nujen pogoj za obstoj kapitalistične državne tvorbe.

³ Del tega procesa je nedvomno razprava o izpeljavi države (*Staatsableitung*) iz 70. let 20. stoletja. V njej se je državna forma poizkušala izpeljati podobno, kot je pravno formo izpeljal Evgenij Pašukanis. Razprava je bila nujna in produktivna, a je hkrati pustila odprta vprašanja glede možnosti razrednega boja, predvsem zato, ker je odprava državne forme mogoča prav toliko kot odprava blagovne forme.

inovacije, ki jih je v zadnjem času predlagal Philip Mirowski. Neoliberalni projekt bom orisal kot ontološko reakcijo tako na krizo ekonomske znanosti kot na praktični neuspeh levih in desnih političnih projektov. V njegov temelj pa bom postavil privilegiran družbeni subjekt 21. stoletja – trg. V kritiki se bom močno opiral na Christopha Henninga, ki je obširno kritiziral primat političnega v marksizmu, a se obenem ni lotil razrešitve dileme, ki jo odpiram.

Iz Leninove dediščine

On the eve of the 1917 Revolution, Alexander Grin wrote, "And the future seems to have stopped standing in its proper place." Now, a hundred years later, the future is, once again, not where it ought to be. Our time comes to us secondhand.
(Alexievich, 2016: 25)

Oktobrska revolucija v Rusiji je dogodek, ki je po sto letih še vedno izjemno zahteven predmet preiskave. Sam se bom osredinil na to, kako je bil Marxov nauk sprejet v Rusiji, natančneje pri Leninu in v leninizmu. Moja teza je, da je Leninov nauk tako praktično kot teoretsko vzpostavil primat političnega nad ekonomskim. Ključna primarna vira za to interpretacijo bosta Leninovi besedili *Država in revolucija* iz leta 1917 in *Imperializem kot najvišja faza kapitalizma* iz leta 1916.

Najprej velja poudariti, da je bil Lenin pravzaprav edini, ki je razmišljal o ustanovitvi lastne stranke – Rosa Luksemburg, denimo, tega ni storila (Henning, 2014: 79). Prva demarkacijska linija med nemškimi socialdemokrati in boljševiki je tako sposobnost avtonomnega delovanja. Boljševiki so si jo zagotovili s strateško uporabo protivojne agitacije. Nemški socialdemokrati in Kautsky pa so pravi trenutek za prevzem oblasti odlagali in se tako prepustili obči družbeni dinamiki (Henning, 2014: 81). To je tudi prva točka, kjer lahko boljševikom »očitamo« nekakšno mehko zagovarjanje avtonomije političnega. Prvi poudarek se tako dotika organizacijskega modela, ki temelji na partiji kot organu, ki predstavlja celoten razred. Leninov model stranke ne predvideva množične demokratične stranke delavcev, temveč elitno združbo posameznikov, ki te delavce predstavlja. Marxov⁴ demokratični

⁴ Henning sicer Marxov koncept politične organizacije, ki bi bila zmožna emancipirati delavstvo, povzema v petih točkah:

- Novo družbo vodi telo, ki nosi zakonodajno in izvršno oblast ter izhaja iz splošne volilne pravice.
- Odpravijo se opresivna moč centralne vlade, vojska in birokracija.
- Politični policiji se odvzamejo politične funkcije.
- Voljeni uradniki in delavci v administraciji prejemajo plačo, ki ne presega delavskih mezd.

koncept stranke se pod Leninom transformira v aristokratsko opolnomočenje proletariata, s Stalinom pa postane monolitna diktatura (Henning, 2014: 87). Za Marxa, po drugi strani, popolna avtonomija političnega v kapitalizmu preprosto ne obstaja. Ekonomska baza tvori substanco kapitalističnega reda in spremembe v politični formi nimajo bistvenega učinka na to. Ta ugotovitev je z leninizmom bodisi pozabljena bodisi porinjena v ozadje. Politična taktika se spremeni v dolgoročno politično strategijo, ta pa postane prevladujoč moment, ki zapusti temeljno kritiko ekonomske realnosti. S stalinizmom ta, morda celo začasna, strateška postavka postane tautologija v avtoritarnem političnem redu. Zanimivo je, da tovrstno marksistično kritiko avtonomije političnega danes sprejemajo celo konservativne sile. Politika ne vpliva več na družbeno realnost, politika je postala zabavljaštvo, populizem itd. Lenin je po drugi strani predvideval, da bo sprememba v politični formi preprosto vzročno učinkovala na materialno ekonomsko bazo (Henning, 2014: 93). Kot notranjepolitična zadeva se je to Leninovo stališče odražalo kot ločitev partije od delavstva. Boljševiška taktika je bila odpraviti kapitalizem politično in ga šele v drugem koraku eliminirati tudi ekonomsko. Pomenljiv je zapis Komisije Centralnega komiteja iz leta 1934:

Oktobra 1917 je delavski razred izbrisal kapitalizem politično, s tem da je ustanovil svojo lastno politično diktaturo ... Zdaj je poglobljena naloga zgraditi nov socialistični ekonomski sistem širom dežele in razsuti kapitalizem ekonomsko. (v Henning, 2014: 94)

Logika za boljševiško strategijo je več kot jasna in izkušnje tako 20. kot 21. stoletja (npr. Venezuela) kažejo, da je ta logika resno pomanjkljiva in da hkrati nikakor ne izhaja iz Marxa. Razlogov, da se je tovrstne projekte pogosto legitimiralo z Marxom, je seveda več, med njimi pa je treba poudariti globoko nestrinjanje glede tega, kdo – če sploh kdo – je politični subjekt zgodovine. Kot bom skušal pokazati, to ni osrednje vprašanje zgolj za interpretacijo zgodovine, temveč tudi za presek s pat pozicijo, v kateri so se znašla sodobna napredna gibanja.⁵

Kot ugotavlja Henning, je prav zaprt organizacijski model leninistične partije zadal še dodatne udarce že tako šibki teoretski kritiki (Henning, 2014: 95). Marksistična teorija se je posledično uporabila kot sredstvo integracije v vladajočo ideologijo. Hkrati pa okosteneli dialektični materializem ni imel nikakršne zveze z vodenjem dejanske politike (Henning, 2014: 100). Četudi je torej Sovjetska zveza v

-
- Uradnike lahko v vsakem trenutku odpokličejo tisti, ki so jih volili. Preprečiti je treba razvoj nove birokracije ali novega družbenega razreda (Henning, 2014: 90).

Gre za izpeljavo Marxovih tez iz *Državlanske vojne v Franciji* (1950).

⁵ Poskusov iskanja »novega subjekta« je bilo seveda že nešteto. Od proletariata, do delavskega razreda, drhali, partije in multitudine. Zdi se, kot da so se z vsemi poskusi hoteli elegantno izogniti nekaterim dejstvom, ki izhajajo iz avtonomne dinamike celotnega procesa kapitalistične proizvodnje.

resnici pretrgala z Marxom, je ohranjala prepričanje, da je Marxov nauk v resnici realizirala. Samoprevaro se je nekritično prevzelo tudi na Zahodu (Henning, 2014: 101). Za mojo poanto pa je ključno, da se Leninova pozicija do politike prevaja v vrsto političnih in praktičnih pozicij, ki jih je levica privzela tako v 20. kot v 21. stoletju. Henning omenja stalinizem in maoizem ter Horkheimerjev primat političnega, do katerega še pridem (Henning, 2014: 104).

Primat političnega je torej tista demarkacijska črta, ki Marxa loči od Lenina. Pretiran poudarek na državi, tako v teoretskem kot političnem pogledu, je pomenil enačenje socialističnega projekta s statizmom. Leninistični poudarek na državi je temeljil na premisi, da lahko razrednemu boju v sferi političnega sledi razredni boj v ekonomski sferi. Prav na tej točki pa danes zasledimo zanimiv in relevanten obrat. Neoliberalizem kot logika družbene dominacije namreč pripelje državo nazaj kot relevantnega akterja, ki zdaj zagotavlja delovanje svobodnega kapitalističnega trga. Povratek države, ki prek subvencij, pravnih regulacij in gospodarskih spodbud zagotavlja delovanje svobodnega trga po načelu konkurence, pomeni dvoje: prvič, da logike primata političnega ne moremo preprosto odpisati, in drugič, da med državo in trgom obstaja bistven odnos, ki ne dopušča, da bi levo politično strategijo omejili na zgolj eno ali zgolj drugo sfero.⁶ Prav zato bom skušal ob koncu neoliberalizem redefinirati kot ontološko reakcijo na notranjo krizo kapitalizma.

Če se za trenutek še vrnem k Leninu, je treba dodati, da je sam Lenin seveda poznal Marxovo kritiko države in je tudi menil, da mora biti v revolucionarnem obdobju država demokratična na nov način (Lenin, 1949: 203). Težava je v tem, da se je Marxovo razlikovanje med državo in civilno družbo pri Leninu nekako izgubilo oziroma zameglilo (Henning, 2014: 106–107). Ker je razlika zamegljena, se kot rešitev ponuja »prava« demokracija, ki pa ostaja stvar politike. Kot ugotavlja Henning, se odnos primarnosti pri Leninu obrne, kar zanj ni bilo problematično, saj že v osnovi ni ločeval med političnim, ekonomskim in družbenim (Henning, 2014: 107). Lenin tako zapiše:

Kajti, ko se bodo vsi naučili voditi in ko bodo v resnici samostojno vodili družbeno proizvodnjo, ko bodo samostojno vodili evidenco in kontrolo nad delomrznosti ... In takrat se bodo na stežaj odprla vrata za prehod od prve faze komunistične družbe k njeni višji fazi, hkrati s tem pa se bo tudi začela doba, v kateri bo država popolnoma odmrta. (Lenin, 1949: 268)

Z roko v roki s favoriziranjem političnega gre dodatna premisa, ki jo sprejme Lenin. Ta se nanaša na kvalitativno novo fazo kapitalizma in teorijo imperializma.

⁶ Pojav stranke-gibanja je nekakšen poskus presejanja tega problematičnega odnosa, a je, kot je očitno iz primera Sirize, neuspešen. Težava je prav v tem, da v trenutku umestitve tovrstne stranke znotraj parlamentarne politične forme sama ta forma od stranke zahteva delovanje, ki je pogojeno z zahtevami kapitalističnega trga.

Marxov *Kapital* z Leninom postane empirično delo, ki ni več sposobno adekvatno opisati sodobnega kapitalizma (Henning, 2014: 108). Gre za periodizacijo kapitalizma, kjer se dodobra pretrga z Marxom in njegovim razumevanjem abstraktnih zakonov gibanja kapitala.⁷ Tudi pri teoriji imperializma kot kvalitativno novega stadija naletimo na medle in zmotne premise. Tako že na samem začetku besedila *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma* beremo, da je »to pretvarjanje konkurence v monopol [je] eden najpomembnejših pojavov – če ne najpomembnejši – v ekonomiki najnovejšega kapitalizma« (Lenin, 1949: 414).

Na tej točki Henning Lenina ostro kritizira in mu očita, da povsem favorizira monopol (Henning, 2014: 108). Tudi če Lenina beremo malo manj ostro kot Henning, pa lahko v besedilu vseeno opazimo manjšo težavo. Lenin se na neki ravni zaveda, da sta tako konkurenca kot monopol ključna sestavna dela kapitalističnega produkcijskega procesa, vendar njunega odnosa ne preišče zadostno. Preprosto predvideva, da gre za stopenjsko dinamiko.⁸ Tako naprej trdi, da je: »Ekonomsko osnovna v tem procesu [je] zamena kapitalistične svobodne konkurence s kapitalističnimi monopoli.« (Lenin, 1949: 489) Lenin nato piše, da je monopol direktno nasprotje svobodne konkurence, ki obstaja nad njo in poleg nje. A tudi to ni zadostna opredelitev problematičnega odnosa. Monopol in konkurenca sta dve plati istega kovanca. Marx tako pravi, da zakon konkurence »uravnava splošno profitno mero in z njo določene tako imenovane produkcijske cene« (Marx, Kapital 3: 43). Konkurenca je torej ključna za kapitalistično proizvodnjo.

Leninova teorija imperializma izvira iz Rudolfa Hilferdinga in njegove teorije finančnega kapitalizma. Pri Hilferdingu je skozi finančni kapital zabrisan specifičen značaj kapitala (Henning, 2014: 110). Finančni kapital pomeni koncentracijo politične in ekonomske moči. Zdaj se kot osnova analize utrdi prepričanje, da se v konkurenčnem odnosu znajdejo države, iz česar sledi, da mora prav k prevzemu države težiti tudi proletariat.⁹ Teorija imperializma predvideva novo obliko dominacije (politično), s tem pa je dokončno odrezana temeljna Marxova kritika kapitalizma, ki oblastno razmerje locira v avtonomni dinamiki kapitala in predvideva globljo strukturo družbene reprodukcije. Vpliv leninizma v marksistični teoriji je bil in ostaja enormen, zato ni čudno, da so vse omenjene predpostavke ostale prisotne v levi politični teoriji.

Leninu sem torej očital favoriziranje političnega tako v teoriji kot praksi. Ključna poanta na tem mestu naj bo Leninovo nezadostno razumevanje odnosa med državo in družbo. Gre za težavo, ki tako v teoriji kot praksi vztraja do danes.

⁷ Kot ugotavlja Henning, je Lenin celo postavil datum, ko naj bi kapitalizem postal drugačen. In sicer z začetkom 20. stoletja (Henning, 2014: 108).

⁸ Navsezadnje na to namiguje že naslov besedila – »zadnji stadij«.

⁹ Dodati velja, da lahko v luči duha časa zlahka razumemo, zakaj je Lenin sprejel tovrstne premise. Prva svetovna vojna in dejstvo, da so boljševiki prav z agitacijo h koncu vojne prišli na oblast, sta tu pomembna dejavnika.

Podobno zablodo, kot sem jo skušal orisati pri Leninu, bom zdaj orisal še pri Maxu Horkheimerju.

Kritika kritične teorije družbe

K brezupnemu stanju spada, da tudi najiskrenejši reformator, ki se v obrabljenem jeziku poteguje za obnovo, s prevzemanjem utečenega aparata kategorij in za njim stoječe slabe filozofije krepí moč obstoječega, ki bi jo hotel zlomiti.

(Horkheimer in Adorno, 2006: 12)

Kot bom pokazal, je treba tudi samemu Horkheimerju pripisati vsaj delno prevzemanje utečenega aparata kategorij in slabe filozofije. Na tem mestu moj namen ni zapopasti zgodovine in recepcije teorij, ki so izšle iz frankfurtske šole (*Institut für Sozialforschung*). Kljub temu velja omeniti, da se je inštitut v svojih zgodnjih letih in predvsem pod prvim direktorjem Carlom Grünbergom močno osredinjal prav na empirične analize delavskega gibanja in socializma (Henning, 2014: 336). Grünberg je že v svojem uvodnem nagovoru pojasnil, da bo inštitut zavezan marksistični znanstveni metodologiji. Šele v poznejših letih in pod vodstvom drugih direktorjev¹⁰ se inštitut usmeri od empiričnih analiz k bolj splošni teoriji družbe in filozofskim temam. Obrat k filozofiji nastane predvsem pod vodstvom Horkheimerja in njegovega kroga. Zanimivo je, da obrat stran od Marxa nastane prav na podlagi poskusa filozofske vpeljave Marxa v vrsto drugih disciplin (psihologija, glasba, literarne študije).

Kot je v Leninovem primeru politična intervencija pripomogla k popačenju Marxovega nauka, tako se pri frankfurtski šoli to zgodi prek filozofije. Vpeljava marksističnih kategorij na področje kulturnih fenomenov je pomenila, da se je specifičen, določen pomen teh kategorij izgubil oziroma zameglil (Henning, 2014: 338). Kritična teorija je zapadla v analize moralnih patologij vsakdanjega življenja in filozofski kulturni kriticizem (Henning, 2014: 198, 339). Kot ugotavlja Henning, je cilj inštituta postal boj proti različnim oblikam podreditve, kjer so člani inštituta kot vodilo sprejeli nekakšno vitalistično filozofijo. Ker sam vitalizem ni imel jasno definiranega nasprotnika, se mu najprimernejši zdi prav monopolni kapitalizem (Henning, 2014: 339).

Odklon od ekonomske kritike kapitalizma tako zlahka nastane predvsem zato, ker se večina članov inštituta preprosto ni ukvarjala ali spoznala na ekonomijo. Eden redkih sposobnih ekonomistov na inštitutu je bil Henryk Grossmann, a vodilno vlogo pri interpretaciji ekonomije je kljub temu in predvsem zaradi dob-

¹⁰ Na splošno je vloga direktorja določala usmeritev inštituta.

rega osebnega odnosa s Horkheimerjem imel Friedrich Pollock. Pri Pollocku se tudi najjasneje pokaže povezava z Leninom, ki sem jo skušal osvetliti s pomočjo Christoha Henninga. Pollock namreč v ekonomski teoriji sledi Rudolfu Hilferdingu in ne Grossmannu (Henning, 2014: 342). Na podlagi Hilferdingove teorije predvideva, da lahko državna organizacija eliminira oziroma pomiri anarhijo trga.¹¹ Pollock tako optimistično napove novo fazo kapitalizma:

Vsi osnovni pojmi in institucije kapitalizma so spremenili svojo funkcijo. Vmešavanje države v strukturo starega ekonomskega reda je ... transformiralo monopolni kapitalizem v državni kapitalizem. (Pollock, 1941: 445)

Ker je država zdaj sposobna premagati anarhijo trga, Pollock predvideva dolgoročno stabilnost ekonomskega reda (Henning, 2014: 343). Anarhijo trga premaguje država, ki pa je lahko bodisi nacistična bodisi boljševiška. To pomeni, da je treba bistveno razliko locirati nekje drugje – kot primerna se izkaže etika. Nekritično privzemanje omenjene ekonomske teorije v frankfurtski šoli potrjujejo celo njeni biografi. Tako, nedvomno, najslavnejši med njimi, Martin Jay, piše:

Levi heglovci so pisali o Nemčiji, ki je komajda začela čutiti posledice kapitalistične modernizacije. Do časa frankfurtske šole je zahodni kapitalizem, katerega eden največjih predstavnikov je bila prav Nemčija, stopil v kvalitativno novo fazo, v kateri so dominantno vlogo igrali rastoči monopoli in vse bolj prisotno vpletanje države v ekonomijo. (Jay, 1974: 81–82)

Smer, ki ji nekritično sledi frankfurtska šola, je zdaj jasna. Pot vodi nazaj do Lenina in Hilferdinga. Če smo Leninu očitali nerazumevanje odnosa med državo in civilno družbo in favoriziranje političnega, lahko ta očitek prenesemo tudi na dediščino frankfurtske šole. V Leninovem primeru je bila posledica problematična politična strategija, v primeru frankfurtske šole pa odmik v filozofsko in kulturno kritiko kapitalistične družbe. V obeh primerih se skuša iti z Marxom prek Marxa, s čimer se zamegli temeljni anarhični značaj kapitalističnega sistema, hkrati pa tudi zapusti Marxovo kritiko politične ekonomije.

V odnosu do Marxa je temeljna napaka storjena prav na točki razumevanja družbenega subjekta. Če je država sposobna premagati anarhijo trga, to pomeni, da ima nadrejeni odnos do kapitalistične ekonomije. Marxova kritika zakonov gibanja kapitala pa skuša pokazati, da se oblastni odnos razvije prav skozi genezo vrednosti, ki nima političnega, ampak striktno ekonomski značaj. Zablode, tako Lenina kot članov frankfurtske šole, je jasno treba brati v kontekstu časa. S tega vidika je razumljivo stališče tako enih kot drugih, kar pa še ne pomeni, da tega ne

¹¹ Na primeru nacionalsocializma.

smemo problematizirati. Kar učita ti dve zablodi, ni zgolj teoretska napaka levice v 20. stoletju, ampak predvsem to, da nosi očitne omejitve tudi Marxov nauk, ki v tem primeru ne ponuja niti politične niti ekonomske rešitve. Tako je dodatno razumljivo, da so poskusi iskanja rešitev propadli. Današnje, sodobne kritike kapitalizma, ponovno nosijo seme tega propada. Tako skuša akceleratoristično gibanje zagato razrešiti preprosto s pospešitvijo procesa zgodovinske nujnosti, torej dejstva, da obstaja avtonomno gibanje kapitalistične ekonomije. A bolj ko se nujnost predstavlja kot vrlina, manj nujna se zdi. Teorije digitalnega, platformnega ali informacijskega kapitalizma podobno vsiljujejo privzemanje neke kvalitativno nove logike kapitalizma, kjer lahko pogosto prepoznamo simptome leninistične zmote. Tako nekateri govorijo o popolni avtomatizaciji, čeprav ta, vsaj če sprejmemo Marxa, v kapitalizmu ni mogoča.¹² Dodatno potrditev Marxovemu nauku, poleg povratka kritike politične ekonomije s krizo 2008, ponuja dejstvo, da so najbolj precizne kritike »digitalnega kapitalizma« prav tiste, ki se najmočneje sklicujejo na Marxa. Lep primer je analiza platformnega kapitalizma Nicka Srnicka (2017).

Sam povratak h kritiki politične ekonomije pa je sicer nujen, a ne tudi zadosten pogoj za vzpostavitev resne alternativne teorije in prakse. Prav zato je treba kritično ohraniti kritični element kritične teorije družbe, s čimer mislim predvsem na razumevanje odnosa subjekt–objekt. Kritična teorija ima za svoj objekt prav subjekt. Horkheimer v svojem slavnem besedilu zapiše, da je potreben radikalen ponovni premislek o spoznavnem subjektu kot takem (Horkheimer, 2002: 199). Ker je tržna dinamika postala določujoča tudi za spoznavni subjekt, ki v tem primeru postane politični, družbeni subjekt, bom skušal za konec pokazati, da je treba emancipacijski potencial v 21. stoletju iskati prav skozi ponovni premislek o spoznavnem subjektu. Zgodovinska praksa uči, da se je to vprašanje v resnici odrinilo skozi nezadosten premislek o odnosu med državo in trgom. Neoliberalni povratak države pa namiguje, da leva kritična teorija ni zadovoljivo razumela niti države niti trga.

Neoliberalna subjektivnost

Očitek, ki sem ga namenil Leninu in Horkheimerju, lepo povzame Marx, ko v kritiki Heglove pravne filozofije pravi: »Logika ni uporabljena, da bi se dokazala narava države, ampak je država uporabljena za dokaz logike.« (Marx, 1843: 267) Napor kritične teorije je zdaj dvojen: predvsem je naloga kritike analiza globalne produkcije in distribucije vrednosti v 21. stoletju. Upoštevati je treba monopolne težnje korporacij, oblike *outsourcanja* in globalizacijo proizvodnje, avtomatizacijo in polavtomatizacijo, prekarizacijo in migrantsko delo, fleksibilizacijo in zatiranje

¹² Popolna avtomatizacija proizvodnje bi pomenila zlom proizvodnje, ki temelji na menjalni vrednosti. To preprosto ne bi bil več kapitalizem.

mobilnosti dela ter pojav revnih zaposlenih. Potrebna je torej analiza sodobnega imperializma, kjer bosta pripoznana organiziran vpliv in moč države v teh procesih.¹³ Vstopna točka neoliberalnega programa je prav ugotovitev, da bo neoliberalizem uspešen, če bo njegov politični program proizveden (Mirowski, 2014: 53). Neoliberalizem zahteva močno državo, ki zagotavlja delovanje tržnega reda. Obenem pa se je ravno na tej točki treba izogniti napaki, ki jo je naredil Lenin. Iz vpliva, ki ga ima kapitalistična država na neoliberalno globalizacijo, torej ne smemo preprosto izpeljati, da ima država takšno moč tudi kot povsem avtonomen subjekt. Analiza imperializma v 21. stoletju nas pusti v zraku, težava pa je še toliko večja, ker tudi sam Marx ni ponudil programskega odgovora na zagato.

Težava je, da analize bodisi zapadejo privilegiranju politične oblasti bodisi se osredinjajo na delovanje abstraktnih zakonov in se zapletajo v analize brezosebnega avtomatizma kapitala. Napor pa mora biti prav v razumevanju odnosa med abstraktnimi zakoni gibanja kapitala in vsakokratno zgodovino kapitalističnega načina proizvodnje (Mandel, 1972: 13). Teza je, da moramo za razjasnitev problematičnega odnosa v postavljeni antitezi narediti preobrat.

Zato se velja vrniti prav k dilemi, na katero smo naleteli pri Leninu. Gre za vprašanje odnosa med konkurenco in monopolom – dve dejstvi kapitalistične proizvodnje, ki se z neoliberalizmom zaostri. Konkurenca postane splošna norma kolektivne in individualne eksistence ter absolutni kriterij presojanja (Dardot in Laval, 2014: 41). Absolutna radikalizacija konkurence kot načela družbene organizacije se kaže v primeru samostojnih podjetnikov, kjer se odnos kapital–delo dobesedno ponotranji prav zato, da je posameznik pripravljen na konkurenčni boj (Krašovec, 2016b: 67–79). Na drugi strani podobno radikalizacijo spremljamo na področju monopolov. Lep primer je področje informacijske tehnologije, kjer se vse od leta 2000 naprej skuša monopolizirati tehnični napredek. Globalne korporacije oziroma platforme¹⁴ skušajo svoje uporabnike zakleniti v platformo in povečati njihovo odvisnost. Platforma omogoča centraliziran nadzor nad uporabniki in podatki ter ekstrakcijo monopolne rente. Monopolne težnje v sodobnem kapitalizmu so torej jasne. Dodam lahko, da so v letu 2016 kar polovico vseh zaslužkov v digitalnem marketingu pobrali Facebook, Google in Alibaba (Srnicsek, 2017: 96). Predlagan je torej obrat, ki perspektivo obrača nazaj h konkurenci. Nekaj podobnega je nedavno predlagal Primož Krašovec:

A če perspektivo le nekoliko spremenimo, tj. tako, da v ospredju raziskovanja ni več profit, temveč konkurenca, je to podobno Brettovemu pogledu čez

¹³ Velikansko delo je na tem področju nedavno opravil John Smith v delu *Imperialism in the Twenty-First Century* (2016). Smith analizira globalno distribucijo vrednosti in kritizira prevladujoče ekonomske kategorije, ki so opravičilo teh procesov (BDP, PPP).

¹⁴ Srnicsek platformo razume kot digitalno strukturo, ki izhaja iz potrebe po upravljanju z dato, in ponuja odgovor na to, kako dato monopolizirati. Same platforme naravno težijo k monopolizaciji, Srnicsek pa prepozna pet tipov platform, in sicer: oglaševalske (Google, Facebook), platforme *cloud* (AWS, Salesforce), industrijske platforme (GE, Siemens), platforme produktov (Rolls Royce, Spotify) in vitke platforme (Uber, Airbnb) (Srnicsek, 2017: 42–49).

ramo, ne lovimo več znanega, udomačenega mačka, temveč se začenjamo soočati z nečim radikalno tujim – konkurenco kot tistim, kar določa delovanje kapitala namesto profita kot tistega, kar v antropocentrični perspektivi nastopa kot motivacija ali cilj človeških udeležencev kapitalistične produkcije. (Krašovec, 2017: 748)

Položaj torej ni tako zelo drugačen, kot je bil v Leninovem času. Na eni strani velikanski monopoli in na drugi konkurenca. Za korak naprej si moramo, kot pravi Dupuy (2016: 100), »nadeti oblačila metafizika«. Trg in državo ter monopol in konkurenco je treba umestiti znotraj neoliberalne subjektivnosti in ontologije. To, kar sem zasledoval kot Leninovo zablodo, pa zlahka označimo tudi kot Marxovo pomanjkljivost, saj Marx razprave o konkurenci ni nikoli spisal.¹⁵ Zato bom v sklepu skušal slediti temu, kar Krašovec imenuje konkurencocentrična perspektiva (Krašovec, 2017: 747–775).

Sklepna misel

Zdi se, da je 21. stoletje postreglo s tragično reprizo leninistične zablode. Manifestacija te zablode je fenomen stranka-gibanje. Potem ko so se tradicionalne socialdemokratske stranke obrnile k srednji poti, in potem, ko se je alterglobalizacijsko gibanje izkazalo za nezmožno resnega političnega pritiska, sta se obe strategiji upora skušali združiti pod praporjem stranka-gibanje. To pa se je znova izkazalo za »leseno železo«. Skupna točka vseh teh neuspehov je stava na politični subjekt, ki bi bil sposoben zgodovinske spremembe. Razumevanje proletariata skozi teorijo vrednosti, sploh če upoštevamo globalno distribucijo vrednosti, danes drži toliko, kot je držalo v Marxovem času. To potrjujejo napadi kapitala na delo, prekarizacija, fleksibilizacija in dejstvo, da kapital ni sposoben uvesti popolne avtomatizacije. Kljub temu pa se zdi, da ta temeljna predpostavka kapitalistične proizvodnje ni zadosten razlog za kakršnokoli internacionalno politično mobilizacijo delavstva. In tu je bolj potrebno razumevanje kot obsojanje delavstva. Politični projekti, na katere so stavili, preprosto niso predstavili zadovoljive alternative in so vedno znova pripeljali do razočaranja.

Za izstop iz omejenega referenčnega okvira predlagam teorijo trgov, kot jo predstavi Philip Mirowski, in konkurencocentrično perspektivo, kot jo predlaga Krašovec. Mirowskijeva teza je, da so resnični politični subjekti trgi, medtem ko smo ljudje zgolj njihovo okolje. Na nek način Mirowski predlaga nekakšen koper-

¹⁵ Iz pisma Engelsu iz leta 1858 ne izvemo le, da je Marx nameraval spisati šest knjig, temveč tudi, da naj bi prvemu delu prve, ki bo namenjena kapitalu *en général*, sledil drugi, ki bo posvečen konkurenci oziroma interakciji med mnogimi kapitali (Marx, 1858). Glej: http://www.marxistsfr.org/archive/marx/works/1858/letters/58_04_02.htm (5. avgust 2017).

nikanski obrat. Močno se sklicuje na Hayeka, ki pravi, da je trg epistemološki stroj, ki ima sposobnost dostopati do znanja, do katerega ljudje ne moremo. Podobno piše tudi Krašovec, ki pravi, da je kapitalu človek vse bolj odveč:

Konkurenco-centrična perspektiva je hkrati kapitalo-centrična; kapitala ne razume kot (le) učinka človeškega delovanja (tudi če je ta ideološko ne-spoznan), temveč kot posebno tehno-ekonomsko logiko delovanja, ki sicer deloma uporablja človeško delo in intelekt, a ni odvisna od njiju (kot njun stranski/ nepredvideni produkt ali kaj podobnega). (Krašovec, 2017: 748)

Trgi se zato prodajajo kot odgovori na različna vprašanja, trg je misel in misel je trg.¹⁶ Mirowskijev poskus ima, sploh z marksističnega stališča, nešteto pomanjkljivosti in konceptualnih napak.¹⁷ Če pa kljub temu predpostavimo, da ima Mirowski prav, lahko iz tega potegnemo nekatere sklepe, ki so relevantni za sodobni razredni boj.

Prvič, če smo ljudje zgolj okolje, v katerem delujejo trgi, to pomeni, da nobena teorija političnega subjekta v resnici ne bo prebila temeljne logike delovanja sistema. To je slaba plat medalje, a obstaja tudi pozitivna. Okolje, kot ve vsak amaterski strateg, določa način, kako se bo določen subjekt razvil in obnašal. To pomeni, da vendarle lahko vplivamo na to, kako bo trg deloval, ne moremo pa ga preprosto izničiti. To nas, na prvi pogled, v polnem krogu pripelje nazaj na začetno zagato. Bodisi sprejememo premiso neoliberalizma, da mora močna država poskrbeti za pravilno delovanje trga, in s tem sprejememo kapitalizem, bodisi se vrnemo na stališče marksistične kritike, ki zahteva odpravo blagovne forme, a ostaja zgolj kritika in nima programa, kako to v resnici storiti. Pa to res drži? Si morda, nasprotno, lahko predstavljamo okolje, ki vzpostavlja trg, in trg, ki ne deluje po kapitalističnih načelih? Podobno kot je država obstajala, še preden je obstajal kapitalizem, so prej obstajali tudi trgi. In tako kot si je mogoče predstavljati državo po koncu kapitalizma, si lahko, vsaj načelno, predstavljamo tudi obstoj trga, ki ne bo kapitalistični trg.

Miselni in praktični preskok, ki ga imam tu v mislih, je preskok med indiferenco do uporabne vrednosti, ki vlada kot temelj kapitalistične proizvodnje (glej Albritton, 2003), k njenemu diametralnemu nasprotju. Razprave v tej smeri pogosto zapadejo k pozivu, naj se proizvaja za potrebe, a prav tu je težava. Potrebe so namreč na koncu vedno potrebe trga. Tudi če gre za človeške potrebe in želje, se konstituirajo skozi tržni subjekt. Naše želje se skozi trg institucionalizirajo (Greenman, 2002: 97–116). Prav tako je treba upoštevati konfliktno odnose med različnimi trgi. Bolj

¹⁶ V zadnjem času prevladuje trend, da se tržne izbire maskirajo kot politične alternative. Ne gre toliko za zaroto kot za komodificiranje sfere družbene pravičnosti.

¹⁷ Vse to lahko razrešimo, če namesto pojma trga preprosto uporabimo pojem kapitala. Stališče, ki ga zavzemam, je, da bi bilo to na tem mestu neproduktivno, saj bi bolj neposredno vodilo nazaj v enega od obeh teoretskih tokov, ki se jima skušam izogniti.

kot zagovor neoliberalizma naj premislek vodi v smeri, da je vsak poskus razumevanja trga hkrati že njegova kritika. Danes država pomeni jamstvo za delovanje tržnega reda. Eklatanten primer tega je bil vstop države ZDA v zavarovalnico AIG s 85 milijardami dolarjev, kar je rešilo tako zavarovalnico kot svetovno ekonomijo. Si torej lahko predstavljamo državno poročstvo trgov, hkrati pa trge redefiniramo tako, da kot njihovo organizacijsko načelo namesto konkurence postavimo subsistenco? Da, na primer, država vzpostavi trg nepremičnin, ki namesto logiki konkurence in dobička sledi logiki egalitarne porazdelitve in zagotavljanja prebivališča? Ali lahko okolje prepriča trg, da so njegove potrebe tudi potrebe okolja? Povedano drugače, ali je mogoče *politično voljo države podrediti trgu tako, da se skozi to podreditev trg na novo definira?*

Na začetku sem omenil, da bom skušal neoliberalizem razumeti kot ontološko reakcijo na krizo ekonomije in politike. V resnici nisem imel prostora, da bi to tezo razvil, lahko pa to na kratko poskusim zdaj. Načeloma lahko težavo, s katero so se soočili Lenin in poznejši levi teoretiki, prenesemo v sodobno makroekonomijo. Na eni strani imamo neoklasično paradigmo, na drugo, zavoljo argumenta, postavljam postkeynesijansko politično ekonomijo. Prva ima z Marxom skupno to, da skuša ekonomiji pripisati avtonomno dinamiko prek trgov, racionalnih posameznikov, pričakovanj itd. Druga navaja, da je politična intervencija nujna za pravilno delovanje ekonomije. Neoliberalizem je ontološka reakcija prav zato, ker obenem sprejme in zavrne obe teoriji. Obe sta enako pravilni in enako napačni. Sesutje obeh teorij druge v drugo deluje kot nadomestitev vsake sodbe o ekonomiji in politiki s kategorijo konkurence. Konkurenca pa v neoliberalnem diskurzu in kapitalistični ekonomiji deluje hkrati kot lastno nasprotje, kot imitacija. Tudi te teze tu ne morem v polnosti razviti, lahko pa ponudim kratek oris premisleka. Mogoče je pokazati, da je Marx razumevanje konkurence povezoval s Heglovima kategorijama repulzije in atrakcije: »Nasproti temu drobljenju celotnega družbenega kapitala v veliko individualnih kapitalov, ali nasproti tej medsebojni repulziji njegovih delov deluje njihova atrakcija.« (Marx, 1961: 707)

Stava je torej ta, da se samorazdelitev pojma konkurence dogaja na analogen način kot samorazdelitev repulzije v *Znanosti logike* (Hegel, 2001: 152). Na mesto repulzije in atrakcije tu postavljam konkurenco in imitacijo kot dva momenta samorazdelitve.¹⁸ To nekako ponuja drugačen pristop k problematiki konkurence in monopola, ki sem ji sledil v prispevku.

Produktivna imitacija privede do presežka tam, kjer ga po logiki stvari (in logični sodbi) ne bi smelo biti, s čimer neoliberalizem opraviči iracionalnost družbe. Za moj premislek je zdaj pomembno predvsem to, da lahko to logiko tudi obrnemo. Če trdimo, da je treba politično voljo države podrediti trgu tako, da se skozi to

¹⁸ Skozi to prizmo je zanimivo razmišljati tudi o mednarodnih odnosih, kjer se pogosto konkurenčni odnos med državami prevaja v imitiranje razvitejših, ki naj bi se ga posluževale manj razvite države. Na koncu ta imitacija vedno zapada nazaj v logiko konkurence in odvisnosti.

podreditev trg na novo definira, lahko zdaj izpeljemo sklep, da lahko trgi imitirajo državo prav toliko kot država trge. Sklep bi torej bil, da naj se trg uredi tako, da bo deloval kot država. Sklep je jasno izjemno problematičen, in veliko vprašanj ostaja odprtih. Med drugim predvsem, kakšna oblika menjave sploh lahko obstaja na tovrstnem trgu in ali ni kapital trgov vendarle temeljno in nepovratno transformiral (glej Heinrich, 2013: 77–82). Težav ni malo, kljub temu pa se zdi smiselno vztrajati pri iskanju poti, ki bi se izognila obema ekstremoma.

Vsi ti premisleki, poleg svoje izrazite utopičnosti in spekulativnosti, vodijo v smer zagovora neke oblike tržnega socializma, o katerem moramo po mojem mnenju znova razmisliti. V kontekst je treba všteti dejstvo, da so možnosti za ekonomsko načrtovanje z razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologij postale neprimerno večje, kot so bile pred sto leti. Hkrati je treba upoštevati, da imajo imperialistične velesile vendarle politično moč kot globalni akterji in zatorej, na primer, zmage laburistov v Veliki Britaniji ne moremo enačiti z zmago Sirize v Grčiji. Ker sam napredek tehnologije in iskanje dobička kapital silita v čedalje večjo avtomatizacijo proizvodnje, to močno vpliva tako na pospešeno prekarizacijo kot tudi na povečano izkoriščanje naravnih virov, torej cirkulirajočega fiksnega kapitala. To sta dve fronti, na katerih ima lahko državna intervencija s pravim programom dolgoročne učinke.¹⁹ Treba je torej razviti socialistično obliko trga in pri tem ne zapadati starim, tako političnim kot ekonomskim zablodam. Kot univerzalen odgovor na indiferenco kapitala do uporabne vrednosti je kot politični program treba zagovarjati in razvijati interes za uporabno vrednost. Odgovor naprednih projektov v 21. stoletju ne more biti defenzivno zaviranje kolesja zgodovine, niti njegova zaustavitev. Napredna gibanja morajo pokazati, da so logičen del tega kolesja. Tukaj lahko in mora kot lekcija služiti neoliberalni projekt. Gre za projekt, ki je od samega začetka izrazito političen, a hkrati ni nikoli neposredno meril na prevzem politične moči. Neoliberalni *think tanki* so teorije specifične neoliberalne državne intervencije testirali in razvijali v kolektivu, hkrati pa so navzven delovali s preprostimi političnimi parolami in slogani. Tudi to je lahko recept za napredne leve strategije in kolektive, ki jih danes ne manjka, zdi pa se, da jim manjka koherenten in skupen univerzalni program.

¹⁹ Prelomno delo Mariane Mazzucato, *The Entrepreneurial State*, ni zgolj pokazalo, da je za razvoj informacijskih tehnologij neposredno zaslužna državna intervencija, temveč je tudi odprlo možnosti za premislek o socializaciji dobičkov, ki so nastali na podlagi državnih vložkov. Prav to je spodbudilo, na primer, raziskavo Maria Piante o reindustrializaciji evropske periferije. Dostopno na: <http://www.transform-network.net/publications/publications-2014/news/detail/Publications/-2790eb1878.html> (11. november 2016).

Literatura

- ADORNO, THEODOR W. (2001): *The Culture Industry*. London, New York: Routledge Classics.
- ALBRITTON, ROBERT (2003): Marx's Value Theory and Subjectivity. V *Value and the World Economy Today*, R. Westra in A. Zeuge (ur.), 205–224. Toronto, New York: Palgrave Macmillan.
- ALEXIEVICH, SVETLANA (2016): *Secondhand Time: The Last of the Soviets*. London: Fitzcarraldo Editions.
- DARDOT, PIERRE IN CHRISTIAN LAVAL (2013): *The New Way of The World: On Neoliberal Society*. London: Verso.
- DUPUY, JEAN-PIERRE (2016): *Prihodnost ekonomije: kako se otresti ekonomistifikacije*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- DŽEJ, MARTIN (1974): *Dijalektička imaginacija*. Sarajevo: Svetlost.
- GREENMAN, CRAIG (2002): What is the Market? *Journal of Social Philosophy* 33(1): 97–116.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (2001): *Znanost logike I*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- HEINRICH, MICHAEL (2013): *Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia.
- HENNING, CHRISTOPH (2014): *Philosophy after Marx: 100 Years of Misreadings and the Normative Turn in Political Philosophy*. Chicago: Haymarket Books.
- HIRSCH, JOACHIM (2014): *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*. Ljubljana: Sophia.
- HORKHEIMER, MAX IN THEODOR ADORNO (2002): *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- HORKHEIMER, MAX (2002): *Critical Theory: Selected Essays*. New York: Continuum.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2016a): Še enkrat o neoliberalizmu I: Ekonomija. *Andragoška spoznanja* 22(1): 57–70.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2016b): Še enkrat o neoliberalizmu III: Psihoafektivni učinki neoliberalizma in neoliberalna subjektivnost. *Andragoška spoznanja* 22(2): 67–79.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2017): Tujost kapitala. *ŠUM* 7. Dostopno na: <http://sumrevija.si/article/sum7-primoz-krasovec-tujost-kapitala/> (23. julij 2017).
- LENIN, VLADIMIR ILJIČ (1949): *Izbrana dela*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MANDEL, ERNEST (1981): *Kasni kapitalizam*. Zagreb: Ekonomska biblioteka.
- MARX-ENGELS CORRESPONDENCE (1858): *Marx to Engels in Manchester*. Dostopno na: http://www.marxistsfr.org/archive/marx/works/1858/letters/58_04_02.htm. (5. avgust 2017).
- MARX, KARL (1961): *Kapital – kritika politične ekonomije, prvi zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL (1973): *Kapital – kritika politične ekonomije, tretji zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL (2012): *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia.
- MAZZUCATO, MARIANA (2015): *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private*

- Sector Myths*. New York: Public Affairs.
- MIROWSKI, PHILIP (2015): *The Terms of Media: Markets*. Prispevek na konferenci.
Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=sw1TNf7YwHA> (24. maj 2017).
- SMITH, JOHN (2016): *Imperialism in the Twenty-First Century: Globalization, Super-Exploitation, and Capitalism's Final Crisis*. New York: Monthly Review Press.
- SRNICEK, NICK (2017): *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity.